

ПОСТАТЬ Д.І. БАГАЛІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У листопаді 2007 р. минуло 150 років з дня народження та 75 років з дня смерті видатного українського історика Дмитра Івановича Багалія (1857–1932). Ще під час життя його постать зазнала неоднозначних і часом протилежних характеристик. Так, у царській Росії влада звинувачувала його в українофільстві,¹ а діячі українського національного руху (як-от Є.Х. Чикаленко,² А.Ю. Кримський³, Б.Д. Грінченко⁴) у цілковитій байдужості до української справи. За радянських часів Д.І. Багалія вважали як істориком-марксистом, так і псевдо-марксистом, що цілком залишився на буржуазних позиціях⁵. Після смерті історика у 1932 р. його прізвище було надовго забуте (щоправда, із середовища української діаспори на сторінки «Українського історика» потрапило кілька ґрунтовних розвідок, натомість як на батьківщині обмежувались поодинокими згадками) і тільки після здобуття Україною незалежності почалось «повернення» Д.І. Багалія, як і багатьох інших істориків, до поля зору науковців. Історіографію, присвячену життю та творчості Д.І. Багалія, можна умовно поділити на 4 блоки: дореволюційна, історіографія радянських часів (у якій виокремлюються два періоди: 1920–1930 та 1930–1980-ті рр.), діаспорна та доби незалежності.

Перші розвідки, присвячені Д.І. Багалію з'явилися ще на поч. 1900-тих рр. і зібрані у двох збірниках, випущених з нагоди ювілеїв 1905 та 1910 рр.⁶ Але ці статті не містили у собі такого ґрунтовного огляду багатолітньої наукової праці Д.І. Багалія як ті, що з'явилися під час святкування ювілею вченого 1927 р. Так, у ювілейному збірнику вміщено дослідження М.В. Горбаня, присвячене археографічній роботі Д.І. Багалія. Усі збірники джерел, видані ювіляром, автор поділяє на чотири групи: документи до історії Слобідської України в цілому; до історії міста Харкова; матеріали про видатних діячів Слобожанщини; до загальної історії України⁷. Збірники документів до історії Слобідської України є надзвичайно

цінними з огляду на те, що Д.І. Багалій збирав їх по численних архівах Росії та України, а також приватних колекціях, що на той час були дуже слабо впорядковані, а деякі являли собою прямо «чащи» для дослідників⁸. Автор, подавши огляд основних збірників, виданих Д.І. Багалієм, відзначає високий рівень археографічного опрацювання матеріалу і доходить висновку, що Д.І. Багалій є не тільки першим істориком Слобідської України, а й тим вченим, що зробив найбільший внесок у вивчення історії Слобожанщини, забезпечивши своїми археографічними виданнями продовження розробки історії краю на багато років вперед.

Прямим продовженням і доповненням розвідки М.В. Горбаня є стаття В.О. Барвінського, вміщена у цьому ж ювілейному збірнику. Головну увагу автор зосереджує на дослідженнях Д.І. Багалія, написаних на основі зібраних ним джерел. В.О. Барвінський особливо відмітив монографію вченого «Український мандрований філософ Г.С. Сковорода» (1926 р.), як першу працю Д.І. Багалія, написану у «матеріалістичному розумінні історії». Однак, на основі аналізу праць ювіляра, автор робить дуже сміливий як на той час висновок про велику наукову значущість спадщини Д.І. Багалія, зазначивши, що марксизм дає лише загальне обрамлення історичного процесу, живий зміст якого заповнюється фактами з першоджерел і це є головним завданням історика⁹.

Цікавими є також невеличкі спогади С.П. Дуброви із цього ж збірника. Вони не містять серйозного аналізу наукової чи громадської діяльності Д.І. Багалія, але полають доволі характерний факт про людські якості вченого. Так, С.П. Дуброва згадує випадок, коли у нього не було грошей, щоб дістатись на Чернігівщину до місця нової посади, то кошти йому надав Д.І. Багалій, заклавши свою університетську золоту медаль¹⁰.

У цьому ж ювілейному для Д.І. Багалія 1927 р. з метою ознайомлення широкого загалу з його науковою та громадською діяльністю у періодичних виданнях вийшло чимало присвячених йому статей. Серед них були такі, що мали дуже узагальнюючий і ознайомчий характер (наприклад, стаття згадуваного вже М.В. Горбаня, що являла собою стислий виклад основних думок із вміщених у ювілейному збірнику і розглянутих вище досліджень самого М.В. Горбаня та В.О. Барвінського¹¹) і значно більш

детальні, що фактично наближались до невеличких досліджень (розвідка А.П. Ковалівського містить як цікавий біографічний матеріал, так і загальний аналіз наукової праці Д.І. Багалія¹²).

Стаття М.І. Яворського «Провідні думки в розвитку історичної науки» заявлена автором просто як розділ праці, присвячений методології історії¹³. Але насправді вона являє собою полеміку М.І. Яворського з М.С. Грушевським і Д.І. Багалієм. Поява цього дослідження була викликана як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами. З одного боку, М.І. Яворський як партійний історик-марксист мав розкритикувати ідеї «буржуазної» історичної науки (західноєвропейської і вітчизняної), а з іншого – бажав ствердити себе у науковому середовищі як самостійного вченого (тут варто згадати висловлювання М.Є. Слабченка у листі до Д.І. Багалія з приводу отримання М.І. Яворським докторського ступеню¹⁴). Вже на початку статті автор робить висновок, що «всяка інша праця, коли вона в конкретному вивченні сукупності явищ і випадків суспільного життя не буде намагатись виявити суцільність цих випадків, цих явищ суспільного життя, коли вона на буде дошукуватися конкретного виявлення законів розвитку історичного процесу, законів з'явлення й перемін історичних випадків, історичних явищ у їхній конкретній дійсності – це ще не історична наука, а коли ще й не спирає отого дошукування на класовій, діалектично-матеріалістичній основі закономірності історичної, що скеровує класове суспільство в його розвитку через соціальну революцію до безкласової організації суспільного виробництва, то й не наша, не марксистська наука»¹⁵. Далі М.І. Яворський, вслід за Б. Кроче, називає позитивістську методологію «історичною філологією» і оголошує її «неісторичною»¹⁶. Як бачимо, наведені вище міркування є натяком на хибність історичних поглядів та недосконалість методології досліджень двох найбільших на той час істориків М.С. Грушевського та Д.І. Багалія¹⁷. Наприкінці статті М.І. Яворський вже відкрито проаналізувавши погляди двох видатних учнів В.Б. Антоновича, констатував, що «буржуазна» історична наука потрапила у безвихідну кризу і це змусило Д.І. Багалія визнати марксистський погляд на історію, а інших (М.С. Грушевського) і «далі безпорадно блукати серед загального безпросвіття»¹⁸.

Наступного року у журналі «Історик-марксист» (що виходив за редакції М.Н. Покровського) вміщується, породжена процесом СБУ, дуже різка стаття маловідомого історика-партійця Т. Скубицького, спрямована головним чином проти історичної науки на Україні взагалі і М.С. Грушевського зокрема. Автор відразу ж зауважує, що позиції істориків-марксистів на Україні надзвичайно слабкі, а «наиболее сильным очагом мелкобуржуазного и буржуазного направления является Всеукраинская Академия Наук»¹⁹. Т. Скубицький, оглянувши праці М.С. Грушевського, прийшов до висновку, що той не розуміє ані «диалектики исторического процесса», ані «классовой природы государства» і більш того, його дослідження є не що іншим як «атакою на марксизм»²⁰. Але головна небезпека, на думку автора, полягає у тому, що схему історії України М.С. Грушевського, який не вважає себе марксистом, взяла на озброєння «довольно влиятельная и до сих пор слабо разоблаченная» група псевдо марксистів. До неї він зараховує Д.І. Багалія, О.П. Оглоблина, М.І. Яворського, О.Ю. Гермайзе, М.Є. Слабченка²¹. На адресу Д.І. Багалія закидається той факт, що у своїй праці «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» він не тільки не зрозумів діалектичного матеріалізму (виникнення класів, класова боротьба), а й подав ворожу марксизму концепцію історичного процесу. Також він не дав «класового аналізу» поглядів як старих «буржуазних» істориків (В.Б. Антоновича, М.Ф. Володимирського-Буданова, І.В. Луцицького, В.С. Іконникова та ін.), так і сучасних йому (М.С. Грушевського, М.П. Василенка, М.Є. Слабченка, О.Ю. Гермайзе та ін.). Тому важливість викриття Д.І. Багалія як псевдо марксиста полягає не тільки, що він «играет руководящую роль в подготовке кадров на историческом фронте», але і тому, що кафедра історії України Українського інституту марксизму і лєнінізму необачно заявила, що українська історична наука «решительно стала в лице академика Багалея на путь марксизма... и идет к ленинскому знамени»²².

Треба сказати, що Д.І. Багалій підготував відповідь на статтю Т. Скубицького, але редакція журналу «Прапор марксизму» відмовилась її друкувати. У своїй відповіді він доводить що правильно змалював процес появи класів на Україні. Разом з тим вчений визнав і той факт, що ще не може перейти на «рейки

ортодоксального послідовного марксизму» і що у його працях «ще нема чіткого удосконаленого діалектичного матеріалізму»²³. Далі Д.І. Багалій нагадує, що він особисто і очолювані ним установи багато зробили для викриття т.зв. «яворщини» та «шкідницької, контрреволюційної» діяльності істориків М. та Т. Слабченків, О. Гермайзе і С. Єфремова (процес СБУ). У своїй відповіді Д.І. Багалій також запевняв, що історіософічну концепцію М.С. Грушевського він рішуче не сприймає²⁴. Вочевидь, що написання такої відповіді було викликано побоюваннями Д.І. Багалія за власну долю і являло собою спробу захисту своїх поглядів, демонстрацію самокритики і лояльності до радянської влади.

Смерть Д.І. Багалія 9 лютого 1932 р. викликала появу нових статей з оцінкою його наукової і громадської діяльності. Так, журнал «Україна» в одному номері помістив одразу дві статті присвячені небіжчику. Перша з них належить О.П. Оглоблину, який був дуже близьким з покійним. Він доводить, що Д.І. Багалій цілком щиро і широко зміг прийняти марксизм, бо ще за студентських років (70-ті рр. XIX ст.) цікавився працями Маркса та був пов'язаний із «революційно-народницькими» колами²⁵. Це спричинилося до того, що хоч Д.І. Багалій і став одним з «найвизначніших представників ліберально-буржуазної української інтелігенції», він одним з перших прийняв радянську владу. Але тягар 40 років праці у буржуазному середовищі зумовив те, що він обрав «хибний напрям – шлях економічного матеріалізму»²⁶. Було доведено, що праці Д.І. Багалія (включно з останніми) далекі від науки Маркса-Леніна, але його самокритична робота та останні 15 років науково-громадської діяльності все ж дають можливість відзначити покійного, як одного з «активних робітників у царині соціалістичного будівництва»²⁷.

Автор другої статті М. Грищенко значно суворіше підійшов до оцінки постаті Д.І. Багалія. Враховуючи те, що Д.І. Багалій був давно знайомий з працями Маркса, то погляди, висловлені ним у «Русской истории» (1914 р.), дають підставу віднести його до «табору войовничих буржуазних істориків»²⁸. Навіть його праця «Історія Слобідської України», що була написана вже після жовтневої революції не демонструє класового підходу до історичного процесу і є цілком антимарксистською. М. Грищенко стверджує, що цією працею Д.І. Багалій «гадав прислужитися

українській буржуазії, що прагнула на багнетах чужоземних капіталістів принести буржуазну українську самостійність та ліквідувати завоювання трудящих мас»²⁹. Лише коли радянська влада міцно утвердилась на Україні, тоді тільки Д.І. Багалій зробив щирю спробу оволодіти марксистською методологією. Але ці зусилля виявились безуспішними, бо «привели його на позиції вульгарного економічного матеріалізму», так само шкідливого, як і його стара система поглядів³⁰. Відзначаючи те, що більшість праць Д.І. Багалія написана на основі використання першоджерел, автор зауважує, що вчений сильно наслідував своєму вчителю В.Б. Антоновичу і це призвело до тенденційного подання фактів та ігнорування «класової природи» історичних процесів. Тому дослідження Д.І. Багалія мають цінність лише як «матеріал для марксистської науки»³¹. Але наприкінці статті автор все ж визнає, що попри наявні у працях Д.І. Багалія «шкідливі концепції», він збагатив «українську історичну науку чималим фактичним матеріалом»³².

Значно прихильнішою до Д.І. Багалія, більше спрямованою на аналіз його наукової діяльності і не таким великим зосередженням на проблемі засвоєння ним марксизму стала стаття В. Дроздовського, опублікована у «Трудах Института славяноведения Академии Наук СССР». Автор, описуючи життєвий шлях вченого, уникає терміну «буржуазний» по відношенню до Д.І. Багалія та його вчителя В.Б. Антоновича. На відміну від попередніх авторів В. Дроздовський висловлює впевненість у тому, що Д.І. Багалій щиро прийняв радянську владу³³, а його «Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті» «наближується до справді марксіського розуміння історії» і особливо цінним у цьому виданні автор вважає саме історіографічний вступ, котрий був найбільш розкритикований у відзивах істориків-партійців³⁴. Основну увагу В. Дроздовський зосередив на біографічних даних та тематиці досліджень Д.І. Багалія, що дає змогу відмітити цю статтю як одну з найбільш важливих на той час у науковому плані розвідок, присвячених померлому історику.

Отже, як бачимо, головна увага дослідників (окрім ювілейних статей та В. Дроздовського) була приділена з'ясуванню лояльності Д.І. Багалія до радянської влади та ступеню засвоєння ним марксистської методології у своїх дослідженнях. Визнанням

того, що Д.І. Багалій одним з перших щиро став співпрацювати з радянською владою, насправді демонструвалось те, що він як розумна людина і поважний вчений не міг не усвідомити беззаперечної переваги нової влади над старою (монархістів, буржуазії, незалежників). Разом з тим, всіляко підкреслювався той факт, що через тягар минулих переконань він неспроможний засвоїти марксистських ідей та принципів наукових досліджень і тому не може вважатись повноправним членом радянської наукової спільноти. Призначення ж Д.І. Багалія на цілий ряд високих відповідальних посад було простим використанням його багатого досвіду для організації науки в УСРР. Також його науковим авторитетом послуговувались як засобом для обмеження впливу М.С. Грушевського, для засудження вчених за процесом СВУ. Але і виконання такої невдячної місії не давало Д.І. Багалію повного імунітету від розпочатого радянською владою погрому української інтелігенції. Змушений розпочати кампанію самокритики Д.І. Багалій швидко помер і невідомо чи не спіткала б його також доля репресованих «старих спеціалістів».

Після циклу статей 1932 р. на Д.І. Багалія чекало чверть століття цілковитого забуття, яке могло би тривати і значно довше. Приводом згадати про вченого стало 100-річчя з дня його народження у 1957 р. Власне і ця подія минула б непоміченою, якби не лист онука Д.І. Багалія – Юрія до Академії Наук УРСР із нагадуванням про ювілей та значущість свого діда для ВУАН³⁵. Відповіддю на це звернення стала одинока стаття І.Д. Бойка (варто зазначити, що він же буде автором і ювілейної статті М.С. Грушевського 1966 р. і можливо у такий спосіб намагався звернути увагу науковців на призабуті імена цих істориків). У ній Д.І. Багалій зараховується до «київської буржуазної історичної школи» (така назва, на думку автора, є найбільш точною для характеристики кола учнів В.Б. Антоновича радянською історичною наукою). Повторюється також і старий закид, що у своїх поглядах вчений «в основному солідаризувався з антинауковою націоналістичною схемою «Історії України-Руси» Грушевського»³⁶. Наслідком цього стало те, що Д.І. Багалій не став «марксистом» у науці, оскільки вчення про суспільно-економічні формації, діалектичний метод та матеріалістичний світогляд взагалі ним засвоєні не були. Яскравим свідченням

такого стану речей стало написання ним «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» і особливо історіографічний вступ, якому «бракує наукового принципу при характеристиці окремих осіб, шкіл та напрямів в українській історіографії...», а також не викривається буржуазно-націоналістична фальсифікація історії України школою Грушевського»³⁷. Але насамкінець автор зазначає, що Д.І. Багалій щиро став на шлях служіння радянській владі (на відміну від того ж М.С. Грушевського) і робить загальний висновок, що не дивлячись на методологічну недосконалість, усі 50 років наукової діяльності вченого є «наполегливою, відданою і сумлінною» працею, результати якої з успіхом використовуються для розвитку «наукової марксистської» історії, археології, етнології та ін. наук³⁸.

Цього ж року у журналі «Огонек» вийшла невеличка, але дуже цікава стаття, присвячена історії портрета Д.І. Багалія, автором якого був І.Ю. Рєпін. Тут також був надрукований лист видатного художника до Д.І. Багалія, де він зізнається у своєму захопленні Слобожанщиною³⁹.

Через кілька років з'явилися узагальнюючі праці, що підсумовували розвиток історичної науки за період радянської влади як у СРСР, так і в УРСР. У них знаходимо згадки і про Д.І. Багалія. Так, в «Очерках истории исторической науки в СССР» стверджується, що праці вченого являють собою яскравий приклад кризи «буржуазної» історичної науки, яка вичерпала можливості для широких теоретичних узагальнень⁴⁰. Погляди ж Д.І. Багалія визначаються як синтез українського націоналізму з монархічними концепціями російських істориків⁴¹. Натомість автори статті «Развитие исторической науки на Украине (1917-1963)» оцінюють цілком позитивно як праці самого Д.І. Багалія, так і діяльність очолюваних ним установ⁴².

Після цих згадок постать Д.І. Багалія знов поринає у забуття майже на 20 років аж до наступного ювілею (125-річчя з дня народження у 1982 р.). У статті, що присвячена працям Д.І. Багалія з історії Харківського університету, вчений стає значно більш «радянським», ніж у всіх попередніх. Автори зазначають, що він «сумел избежать крайностей буржуазно-националистической концепции истории Украины В.Б. Антоновича»⁴³. Але знов повторюється стандартний висновок про наявність у працях

Д.І. Багалія «серьезных недостатков, отдельных ошибочных в методологическом отношении оценок и выводов», зумовлених «буржуазно-ліберальним» світоглядом вченого⁴⁴. Подібні думки висловлені і у праці О.Ф. Скакун⁴⁵.

У 1988 р. виходить стаття О. Юрченка, у якій вже немає жодного слова про ступінь засвоєння Д.І. Багалієм марксизму. Автор підкреслює величезне значення багаторічної праці вченого над історією Слобідської України, бо багато архівних матеріалів на сьогодні втрачено, а архів Харківського університету згорів під час другої світової війни. Разом з тим у статті не зовсім вірно стверджується, що з 1883 р. (коли Д.І. Багалій зайняв посаду приват-доцента по кафедрі російської історії у Харківському університеті) «всі наукові інтереси молодого вченого обертаються в колі проблематики, пов'язаної із Слобожанщиною». Що це не так видно вже зі спроби автора систематизувати бібліографію праць Д.І. Багалія (тут він нараховує чомусь 321 позицію, в той час як неповна бібліографія 1927 р. називає 345 праць)⁴⁶.

Огляд основних публікацій присвячених Д.І. Багалію показав, що у радянській історіографії протягом всього часу зберігалась в оцінці історика традиція 1932 р. Взагалі ці статті більш правильно вважати свого роду «згадками» про вченого, ніж дослідженнями. Для їх написання не використовувалось жодних архівних матеріалів і навіть достатньої кількості інших джерел та літератури. Залучаючи у якості основного джерела «Автобіографію» Д.І. Багалія та декілька його праць, у своїй переважній більшості ці «згадки» не привносять нічого нового і загалом повторюють публікації 1932 р. Навіть твердження про «щире» прийняття Д.І. Багаліяєм радянської влади незмінно присутнє і не зазнало найменшої критики протягом 50 років. Д.І. Багалій і як вчений, і як особистість повністю сформувався за іншої системи. На момент революції 1917 р. він мав звання дійсного статського радника, був кавалером орденів св. Станіслава, Володимира та Анни, заслуженим професором, колишнім ректором Харківського університету, членом Державної Думи та Державної Ради, міським головою Харкова. Нова влада націоналізувала його будинок, відібрала дачі у Кочетку та Анапі, позбавила орденів, звань, державної пенсії та заощаджень. «Більшовицька завірюха» (за власним висловом Д.І. Багалія)

розмела все зароблене ним протягом десятиліть сумлінної праці⁴⁷. Після цього навряд чи Д.І. Багалій був ширим у своєму ставленні до жовтневої революції, а враховуючи його обережний та гнучкий характер, можна сказати, що він не «приймав», а «приспосовувався» до радянської влади. І взагалі чи можливо прийняти те, що не приймає тебе?

Діаспорна історіографія є ще менш чисельною, ніж радянська, але якісно значно її перевищує. Українські вчені за кордоном без нагадувань вшанували пам'ять Д.І. Багалія з нагоди його 100-річного ювілею з дня народження. 21 грудня 1957 р. у Нью-Йорку на урочистій конференції УВАН О.П. Оглоблин виголосив надзвичайно цікаву доповідь, присвячену Д.І. Багалію (текст якої опублікували лише у 1988 р.). Пам'ятаючи про свою нещирість, продиктовану тодішніми обставинами статтю, написану чверть століття тому, О.П. Оглоблин для своєї доповіді залишив ту саму назву 1932 р. Тільки тепер він міг висловити свою справжню оцінку Д.І. Багалія як вченого і людини. Доповідь О.П. Оглоблина органічно поєднала у собі як елементи наукового дослідження, так і власні спогади автора. Він єдиний, хто звернув увагу на проблему походження Д.І. Багалія, бо сам історик про це ніде не говорить, а дослідники не з'ясували цього і досі. О.П. Оглоблин знайшов у реєстрах 1790 р. серед київських міщан прізвища швеця Григорія Багаліки та рибалки Петра Баглая. Цікаво, що у 1932 р. О.П. Оглоблин вважав, що Д.І. Багалій походить з родини лимаря⁴⁸ (до речі В. Дроздовський теж вказує на шорника⁴⁹), а у 1957 р. – з родини рибалки⁵⁰.

О.П. Оглоблин наголошує, що життя Д.І. Багалія – це шлях українського історика⁵¹. Домінуючими рисами характеру історика він називає обережність та почуття легальності. Внаслідок цього Д.І. Багалій і заслужив докори від деяких із своїх сучасників (М.П. Драгоманова, Є.Х. Чикаленка), претензії яких він просто органічно не міг виконати⁵². Але для нього «українство було не справою політики, а ділом серця»⁵³. Власне тому вся наукова і громадська діяльність Д.І. Багалія спрямовувалась на дослідження української історії та культурницьке просвітництво, необхідні для «відродження вільної України та її національного життя»⁵⁴. Результати цієї праці дали про себе знати вже у 1918 р., коли на основі досліджень вченого Українська Держава гетьмана

Скоропадського на переговорах з Росією відстоювала право належності до етнічних українських земель чотирьох повітів Чернігівської губернії (Стародубщини), частини Курщини та Воронежчини, колишньої Слов'яно-Сербії і Таганрогу. Так суто наукова праця Д.І. Багалія «Історія Слобідської України» «дала в руки українського уряду міцну наукову зброю у боротьбі відродженої Української Держави за соборність своїх земель супроти північного сусіда – Росії», і сталося це «мабуть, не в останнє»⁵⁵.

За часів радянської влади навколо Д.І. Багалія об'єдналась велика група істориків (М.Є. Слабченко, О.П. Оглоблин, Н.Д. Полонська-Василенко та ін.), які не хотіли себе «ідейно й персонально» пов'язувати з неонародницькою школою М.С. Грушевського та «політично» із марксистською партійною школою М.І. Яворського. Так, в українській історіографії виникла «нова революційна школа», яка для себе основним завданням визначила підготовку молодих наукових кадрів⁵⁶. Стосовно останніх років життя Д.І. Багалія О.П. Оглоблин напрочуд влучно підсумував: «Смерть завжди передчасна, але в цих божевільних умовах вона була символічно-своєчасна. Роль Багалія була скінчена. Він зробив усе, що міг, більше того – те, що тільки він – з його вдачею й тактом міг зробити. У 1932 р. було вже зовсім ясно, що ніхто, навіть Багалій, не спроможний врятувати українську історичну науку від більшовицького погрому. Бо йшло вже не про методологію праці, а про методологію її цілковитого знищення. І тоді прийшла визвольницька смерть»⁵⁷.

Спробою порівняти між собою постаті В.Б. Антоновича та двох найвидатніших його учнів: М.С. Грушевського та Д.І. Багалія є публікація А. Процик. На думку авторки, Д.І. Багалій у своїй методології досліджень суворо дотримувався позитивістської традиції свого вчителя, уникаючи як і той теоретичних узагальнень⁵⁸. Якщо В.Б. Антонович та Д.І. Багалій, збираючи архівні матеріали, розробляли окремі питання чи періоди української історії, то М.С. Грушевський одразу спрямував свої зусилля на написання повної історії України⁵⁹. У центрі досліджень усіх трьох істориків стоїть український народ, але на відміну від домінуючого у В.Б. Антоновича етнографічного фактору, Д.І. Багалій робить акцент на економічному, а

М.С. Грушевський – на політичному. Д.І. Багалій як більш послідовний учень В.Б. Антоновича дотримувався аполітичності, у той час як М.С. Грушевський брав активну участь у політичному житті⁶⁰. При цьому слід відмітити, що у статті оминається увагою конфліктність, що існувала у відносинах між учнями патріарха української історичної науки. Хоча саме на цьому аспекті особливо наголошується В.М. Зарубою у невеличкій передмові до публікації листів М.С. Грушевського до Д.І. Багалія на сторінках того ж номеру «Українського історика»⁶¹.

Попри те, що наукова спільнота визнавала величезне значення наукового доробку Д.І. Багалія, ніхто не брався за написання ані більш детальних розвідок, ані монографічного дослідження, присвяченого вченому. Нарешті, майже через 50 років після смерті Д.І. Багалія, його постать знайшла свого дослідника в особі відомого зараз українського історика В.В. Кравченка. У 1982 р. до 125-річчя з дня народження Д.І. Багалія в «Українському історичному журналі» з'явилась його стаття у співавторстві із В.Г. Сарбеєм. Тут вперше наголошувалось на необхідності ретельного вивчення особових фондів Д.І. Багалія в архівосховищах УРСР, підсумком чого має стати наукова біографія вченого. Також автори звертали увагу дослідників на епістолярну спадщину Д.І. Багалія, яка являє собою дуже важливе (як щодо біографічних даних, так і відносно наукового та культурного життя України кін. ХІХ – поч. ХХ ст.), але майже невідоме історичне джерело⁶². Згодом саме В.В. Кравченко і докладно зусил, щоб реалізувати намічені напрями дослідження. Вже за два роки по появі вищезгаданої статті він завершив написання свого дисертаційного дослідження⁶³, на основі якого у 1990 р. побачила світ перша (і єдина) наукова біографія Д.І. Багалія⁶⁴. Вперше на тлі широкого використання архівних матеріалів, автобіографії та чисельних праць вченого було висвітлено життєвий та науковий шлях Д.І. Багалія. У невеличкій за обсягом монографії (144 стор. тексту без додатку та приміток) знайшли своє відображення такі складні і не розроблені до цього питання, як формування історичних поглядів, методологічна основа та детальний аналіз проблематики досліджень вченого. Але враховуючи відсутність попередньої розробки окремих проблем, автор зазначив, що ця праця є неповною і не охоплює усіх аспектів багатоманітної

діяльності Д.І. Багалія. Її завдання – це закласти основу для написання згодом більш повного дослідження⁶⁵. Також (зважаючи на час написання), ця монографія не змогла уникнути риторики радянської науки, яка їй дещо зашкодила.

Вже за доби незалежності В.В. Кравченком та С.М. Кіржаєвим був покладений початок видання творів Д.І. Багалія. Так, зусиллями харківського вченого побачила світ «Історія Слобідської України»⁶⁶, яка і на сьогодні залишається одним із найбільш популярних джерел для дослідників історії та побуту Слобожанщини. С.М. Кіржаєв звернував увагу на спеціальну наукову роботу Д.І. Багалія у галузі історіографії «Нариси української історіографії доби феодалізму й доби капіталістичної», з якої він зміг опублікувати частину третього розділу «Поміщицька історіографія кінця XVIII і I-ої чверті XIX в.»⁶⁷ (повністю ця праця надрукована у II томі, редактованих В.В. Кравченком, «Вибраних праць» Д.І. Багалія⁶⁸). Дослідник зазначив, що дана розвідка мала у 20-30-х рр. неабияке значення для науки, ставши фактично другою узагальнюючою роботою, бо єдина подібна праця Д.І. Дорошенка («Огляд української історіографії» 1923 р.) вийшла на еміграції у Празі і була малодоступною для фахівців аж до її перевидання у 1996 р.⁶⁹

Згодом (вже за доби незалежності) В.В. Кравченко розпочав і опрацювання епістолярію Д.І. Багалія. На той час опублікованими були (при тому самим же Д.І. Багалієм) лише листи до нього В.Б. Антоновича⁷⁰ та згадуваний вже лист І.Ю. Рєпіна. Так, на сторінках часопису «Схід-Захід» з'явилась публікація листів М.І. Яворського до Д.І. Багалія, яка супроводжувалась вступною статтею про особисті та наукові взаємини двох істориків. У 1922 р. Д.І. Багалій перевидав українською мовою «Історію українського народу» О.Я. Єфименко, додавши до видання власний розділ, що закінчувався подіями поч. XX ст. Остання частина цього розділу, що охоплювала період української революції, надрукована не була⁷¹. Саме тут містилась оцінка Д.І. Багалія лютневої та жовтневої революцій, а також українських урядів 1917–1920 рр., для характеристики яких вчений використав нові для нього терміни «буржуазний», «класовий», «пролетарський» та ін. Скоріш за все, це була одна з перших спроб історика «потоваришувати» із радянською владою. Рецензія на це видання познайомила

Д.І. Багалія із М.І. Яворським, із радянською науковою критикою. Дискусія, що потім між ними виникла з приводу «недоречного об'єктивізму», «ідеологічної плутанини» та «квазі-науковості», як влучно відмітив автор, являла собою «обмін люб'язностями між представниками різних поколінь та культур, один з яких був озброєний коротенькою шпагою, інший – простонародною голоблею, який важко назвати науковою полемікою. Це були, скоріше, монологи людей, що розмовляли різними мовами»⁷². Але це не стало на заваді подальшому їхньому зближенню для протистояння впливу М.С. Грушевського. Листи М.І. Яворського до Д.І. Багалія містять цікаві свідчення про останнього з боку його людських якостей. Ці листи охоплюють період другої пол. лютого – квітень 1930 р. На цей час М.І. Яворський вже впав з п'єдесталу провідника істориків марксистів України, був виключений із лав комуністичної партії. Як він сам визнавав: «свої відцурались, а вороги так і не почують од мене слово скарги чи нарікання!»⁷³. А звернутися М.І. Яворський зі своїми страхами та бідами зміг лише до Д.І. Багалія, якому колись завдав багато прикростей⁷⁴. Д.І. Багалій знехтувавши властивою йому обережністю, не тільки відповів на один із листів⁷⁵, але й позичив гроші опальному вченому⁷⁶, якому тоді «важко звертатися до когось з проханням позики на непевне майбутнє»⁷⁷.

Через кілька років В.В. Кравченко у цьому ж виданні вміщує листи Х.Д. Алчевської до Д.І. Багалія, яких пов'язувала між собою «просвітницька робота, спільні народницькі ідеали, загальноросійська орієнтація»⁷⁸.

Найбільшим звершенням дослідника у справі вивчення життєвого шляху та наукового доробку Д.І. Багалія стало видання «Вибраних праць» історика у 6 томах. Проектом публікації творів вченого передбачалось включити до першого тому «Автобіографію», ювілейні матеріали 1905, 1910 та 1927 рр. і бібліографію, до другого – історіографічні роботи, до третього – дослідження з історії Харківського університету, до четвертого та п'ятого – дослідження з історії Слобожанщини та Лівобережної України, до шостого – матеріали епістолярної спадщини⁷⁹. Дуже приємно зазначити, що на сьогодні 5 томів вже побачили світ (при чому, деякі у кількох книгах).

Перший том «Вибраних праць» відкривається великою вступною

статтею В.В. Кравченка, у якій (порівняно із монографією 1990 р.) дослідник вже вільно міг сформулювати висновки щодо власних здобутків та напрацювань інших істориків. Крім того, ця стаття ще й суттєво доповнює монографію, детально зупиняючись на маловивченому до цього періоді діяльності Д.І. Багалія протягом 1917-поч. 1920 рр. та непростих взаєминах вченого із радянською владою. На думку автора, українська самосвідомість Д.І. Багалія сформувалась на засадах подвійної лояльності. Його дослідження з української історії, побудовані на основі обласної концепції В.Б. Антоновича, одночасно поділяли твердження російських істориків про «три братні народи». Так само і громадська діяльність вченого у своїй українофільській культурницькій формі жодним чином не виходила за межі російського лібералізму⁸⁰. Тому цілком логічним видається й те, що політичні переконання Д.І. Багалія не йшли далі федералізму⁸¹. Але пізніший «дрейф Д.І. Багалія в напрямку марксизму» автор не вважає суто кон'юнктурним. Вчений намагався іти в ногу із часом, тому і виявив зацікавлення новою методологією, яка стала не тільки офіційною в СРСР, але й брала участь у розпочатих школою Анналів «боях за історію»⁸². У цілому ж значення наукової та громадської роботи Д.І. Багалія дослідник вбачає у тому, що вона змогла виконати дуже непросту роль, поєднавши «українське культурництво з радянською епохами, забезпечивши збереження української культурної спадщини в часи історичних зламів початку та кінця ХХ ст.»⁸³. Насамкінець, підсумовуючи роль та місце Д.І. Багалія у новітніх дослідженнях, автор доходить доволі невтішного висновку, що «сьогодні Д.І. Багалія частіше згадують, аніж серйозно вивчають», а «значній частині робіт відповідної тематики властиві описовість, відсутність нових матеріалів, некритичне ставлення до джерел і літератури. Серед них, на жаль, є відверті компіляції, що межують із плагіатом»⁸⁴.

Попри такий суворий присуд провідного багалієзнавця саме за доби незалежності з'явилися дослідження, які якісно значно покращили історіографію, присвячену Д.І. Багалію. До них у першу чергу слід віднести розвідку згадуваного вже В.М. Заруби⁸⁵. Він, залучивши набагато більше оригінальних джерел, ніж А. Процик, зміг детальніше з'ясувати історію особистих відносин Д.І. Багалія з М.С. Грушевським. Конфліктність у стосунках двох

видатних учнів В.Б. Антоновича автор пояснює наявністю цілого ряду причин як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Спокійність, гнучкість, м'якість, обережність Д.І. Багалія викликали значне роздратування у М.С. Грушевського, який мав набагато твердіший характер і нестримну вдачу у науковій конкуренції. Неприйняття М.С. Грушевським Д.І. Багалія було доволі сильним і він навіть відмовляв тому у честі називатися учнем В.Б. Антоновича, зараховуючи його до послідовників О.М. Лазаревського⁸⁶. Дорікав М.С. Грушевський Д.І. Багалію і за те, що він нічого не написав українською мовою (у дореволюційний період)⁸⁷. Як видно зі свідчень О.П. Оглоблина, Д.І. Багалій на це реагував доволі спокійно⁸⁸. Власне, так тривало б і далі, аж поки радянська влада не вирішила використати його авторитет для погрому школи М.С. Грушевського, на що він і погодився в силу свого характеру, а не неприязні до останнього.

Наступним дослідженням, що привертає до себе увагу є публікація О.П. Толочка⁸⁹. Автор присвятив її драматичному епізоду із життя Д.І. Багалія, який не згадується у його «Автобіографії» та у працях інших дослідників на той час. Колись, жертвуючи науковим підходом заради громадської доцільності, В.Б. Антонович та Д.І. Багалій поставились до магістерської роботи останнього з неналежним сумлінням. У результаті з'явилась розгромна стаття І.А. Лінниченка, яка доводила наявність плагіату у дослідженні Д.І. Багалія і взагалі ставила під сумнів його придатність до науки⁹⁰. Наслідки від цього були дуже невтішні: подальша наукова кар'єра Д.І. Багалія опинилась під серйозною загрозою, громадська діяльність вченого обмежилась суто культурництвом (так, ним не було створено чогось на зразок осередку Старої Громади у Харкові, що дуже вірогідно планувалось спочатку зробити), а його характер набув тих рис, які так не сприймав у ньому М.С. Грушевський. Про ці події згадується і у праці російського дослідника С.І. Михальченка⁹¹. Але автор, наголошуючи на тому, що цей епізод не відображений у монографії В.В. Кравченка, жодним словом не згадує публікації О.П. Толочка, яка з'явилась за кілька років перед виходом його розвідки і яку, власне, і повторює у дещо скороченому вигляді екскурс С.І. Михальченка.

Порівняно ж із цими дослідженнями стаття А.П. Коцура та

Б.Ф. Білецького⁹² є типовим прикладом того типу робіт, про які згадував В.В. Кравченко. Опублікована у 1998 р. ця публікація не містить жодного посилання на архівні матеріали, являючи собою по суті переспів даних з монографії В.В. Кравченка і цілком відповідає категорії «згадок», ніж досліджень. За радянських часів «згадки» не давали прізвищу Д.І. Багалія остаточно поринути у забуття, але доцільність їх написання у 1998 р. є вельми сумнівною.

З поміж досліджень останніх років треба відмітити публікацію В. Масненка. Автор звертає свою увагу на процес формування національної ідентифікації Д.І. Багалія. Дослідник дещо по іншому розглядає твердження В.В. Кравченка про подвійну лояльність історика, підходячи до цієї проблеми з утилітарним критерієм. Зокрема, він вважає, що українська само ідентифікація Д.І. Багалія просто знаходилась під впливом «двох гальмівних чинників»: «з одного боку, це інерційна дія старої імперської спільно-руської історичної концепції, а з іншого – заідеологізовані радянські вимоги»⁹³. Загалом же Д.І. Багалій, як і М.С. Грушевський, стояв на позиції самобутності українського історичного процесу і тому, на думку автора, протиставляти цих двох учнів В.Б. Антоновича у національній площині є недоцільним⁹⁴.

Огляду наукової спадщини Д.І. Багалія приділив чимало уваги у своїй монографії з історії українознавчих студій на Наддніпрянщині О.Р. Нагірняк, використавши у якості основного джерела доробок В.В. Кравченка. Загальний висновок автора полягає у визнанні за працями Д.І. Багалія та його учнів (М. Бакая, М. Плохинського, В. Барвінського, І. Теліченка та ін.) великого значення для процесу становлення українознавства не лише у Харківському університеті, а в усій Наддніпрянській Україні⁹⁵.

150-річний ювілей з дня народження Д.І. Багалія у 2007 р., зважаючи на Указ Президента України № 413/2007 від 16 травня 2007 р., обіцяв стати подією, подібною за своїм масштабом до заходів 1927 р. Але в силу різних причин цього не сталось. Із випущених у світ матеріалів, приурочених до цієї річниці, привертає до себе увагу збірка спогадів про Д.І. Багалія, упорядником якої виступила його правнучка – О.Ю. Багалій⁹⁶. Особливе зацікавлення викликають опубліковані вперше спогади зятя Д.І. Багалія – О.М. Ладиженського. Він дуже

цікаво змалював побут родини Багаліїв та ті труднощі, які вони пережили під час громадянської війни. Свого тестя за надмірну обережність О.М. Ладигенський охарактеризував як «типового українського крест'янина», готового підкорятись будь-якій владі⁹⁷. Н.В. Суровцева у своїх спогадах передає ту атмосферу, у якій працювали молоді науковці на кафедрі, яку очолював Д.І. Багалій. До збірки упорядником також були включені передрук виступу О.П. Оглоблина з нагоди 100-річчя з дня народження Д.І. Багалія та дещо неточні спогади Г. Костюка про ювілей 1927 р. Загалом же ці спогади дають можливість дізнатись і про людські якості Д.І. Багалія, і про той час, коли він жив.

Серед матеріалів останнього ювілею вченого звертають на себе увагу збірник статей і документів, який дає можливість докладно з'ясувати роль Д.І. Багалія у розвитку бібліотечної справи⁹⁸, а також узагальнююча стаття О.М. Богдашиної⁹⁹ (біографічного, а не аналітичного характеру, яка дещо деталізує монографічне дослідження В.В. Кравченка).

Оглянувши історіографію, присвячену видатному українському історичу Д.І. Багалію, можна сказати, що вона є доволі нечисельною і не охоплює усіх аспектів його різноманітної наукової та громадської діяльності. Так, ще чекають свого висвітлення періоди його політичної діяльності, перебування на посадах ректора Харківського університету та міського голови Харкова, літературна творчість (вчений користувався псевдонімом Д. Чепурний). Уваги дослідників потребують також напрацювання Д.І. Багалія у галузі археографії, археології, архівознавства, етнографії тощо. Потреба з'ясувати ці проблеми та узагальнити досягнення вчених за останній час у новій синтетичній монографії на сьогодні є очевидною. Але не можна не погодитись із В.В. Кравченко у тому, що «відчутне зростання кількості авторів, що звертаються до спадщини Д.І. Багалія, розширення діапазону присвячених йому робіт мають головний результат: Д.І. Багалія сьогодні читають»¹⁰⁰.

¹ Лист Багалія Д.І. до Бичкова О.Ф. – ІР НБУВ. – ф. І. – од.зб. 45484 – арк. 1–7.

² Євген Чикаленко. Щоденник (1907–1917). У 2-х т.: Документально-художнє видання. – К.: Темпора, 2004. – т. 1. – С. 323.

³ Лист Кримського А.Ю. до Грінченка Б.Д. від 21 серпня 1899 р. / Епістолярна спадщина Агатангела Кримського в 2-х томах. Т. 1. (1890–1917). – К., 2005 – С. 284.

⁴ Лист Грінченка Б.Д. до Кримського А.Ю. від 24 жовтня 1899 р. / Епістолярна спадщина Агатангела Кримського в 2-х томах. Т. 1. (1890–1917). – К., 2005 – С. 291.

⁵ Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе. // Историк-марксист. – 1930. – № 17. – С. 37.

⁶ Миллер Д.П., Савва В.И. Проф. Д.И. Багалей. / Профессор Дмитрий Иванович Багалей. К двадцатипятилетней годовщине его учено-педагогической деятельности. – Х.: Тип.: «Печатное дело», 1906. – С. 5–9; Данилевич В.Е. Проф. Д.И. Багалей: (1880–1905 гг.). / Профессор Дмитрий Иванович Багалей. К двадцатипятилетней годовщине его учено-педагогической деятельности. – Х.: Тип.: «Печатное дело», 1906. – С. 9–13; Барвинский В.А. Труды Д.И. Багалей по истории Малороссии // Профессор Дмитрий Иванович Багалей. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности (1880–1910 г.г.) / Издание Харьковского историко-филологического общества. – Х.: Тип.: «Печатное дело», 1912. – С. 42–47; Бродович И.Л. Заботы Д.И. Багалей об учебно-вспомогательных учреждениях Харьковского университета // Профессор Дмитрий Иванович Багалей. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности (1880–1910 г.г.) / Издание Харьковского историко-филологического общества. – Х.: Тип.: «Печатное дело», 1912. – С. 62–68; Веретенников В.И. Труды Д.И. Багалей в области изучения общерусской истории // Профессор Дмитрий Иванович Багалей. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности (1880–1910 г.г.) / Издание Харьковского историко-филологического общества. – Х.: Тип.: «Печатное дело», 1912. – С. 47–50; Иванов Е.М. Харьковский исторический архив // 50–55; Миллер Д.П. Д.И. Багалей и Слободская Украина // Профессор Дмитрий Иванович Багалей. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности (1880–1910 г.г.) / Издание Харьковского историко-филологического общества. – Х.: Тип.: «Печатное дело», 1912. – С. 37–42; Рубинский К.И. Значение Д.И. Багалей в истории библиотечного дела // Профессор Дмитрий Иванович Багалей. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности (1880–1910 г.г.) / Издание Харьковского историко-филологического общества. – Х.: Тип.: «Печатное дело», 1912. – С. 55–62; Савва В.И. Общий обзор учёной деятельности Д.И. Багалей // Профессор Дмитрий Иванович Багалей. К тридцатилетней годовщине его учено-педагогической деятельности (1880–1910 г.г.) / Издание Харьковского историко-филологического общества. – Х.: Тип.: «Печатное дело», 1912. – С. 34–37.

⁷ Горбань М. Археографічні праці акад. Дм. Йв. Багалія. / Ювілейний Збірник на пошану Академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1927. – Т. I. – С. 166.

⁸ Там само. С. 167–168.

⁹ Барвінський В.О. Дмитро Йванович Багалій, як історик Слобідської України.

/ Ювілейний Збірник на пошану Академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1927. – Т. I. – С. 192.

¹⁰ Дуброва С.П. На згадку. / Ювілейний Збірник на пошану Академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ядесятих роковин наукової діяльності. – К.: З друкарні Української Академії Наук, 1927. – Т. I. – С. 193–194.

¹¹ Горбань М. Акад. Д.І. Багалій (До наступного ювілею). // Всесвіт. – 1927. – № 48. – С. 7.

¹² Ковалівський А. Історик нової України акад. Д.І. Багалій. // Знання. – 1927. – № 22. – С. 17–18.

¹³ Яворський М. Провідні думки в розвиткові історичної науки. // Прапор марксизму. – 1929. – № 1. – С. 89.

¹⁴ Високоповажний Дмитро Йвановичу!

Я одержав Вашу пропозицію дати відзив про «Нарис історії України» ч. I М.І. Яворського. Правду говорячи, мені давно хотілось написати про сю книжку. Тому відзив дам, як можете догадуватись, різко негативний. Але не в сьому лиху. Мене смущає вимога, аби відзив не переходив 2 стор. На такому просторі не скажеш того всього, що треба. Візьміть тільки фактації Яворського про бродників, берладників, татарських людей. А благоглупства його про галицьке королівство, котрого М.І. абсолютно не зрозумів! А всі виверти з «Руською правдою», котрої Яворський не знає й не вміє інтерпретувати! І скільки таких точок. Не можна ж тільки констатувати факт рецензентів, а й треба обґрунтувати його. Словом, не можу обійтись 2 стор. Се не значить, що вимогатиму платні більшої. Се не грає ролі в моїх очах. Хай Комісія експертів платить за дві сторінки, але не стісня в обсягу. О се дуже Вас прошу. Наколи б не згодились, то ліпші мені рецензії не давати.

Я здав IV т. до друку. Він присвячений публічному господарству гетьманщини. Коли вийде в світ, матиму честь надіслати його Вам.

З правдивою пошаною

М. Слабченко.

9.III.1924.

ІР НБУВ – ф.І – од.зб.46240 – арк.1–2. Автограф.

¹⁵ Яворський М. Провідні думки в розвиткові історичної науки. // Прапор марксизму. – 1929. – № 1. – С. 91.

¹⁶ Там само. С. 94.

¹⁷ Д.І. Багалій виклав свої теоретичні погляди на історичний процес та методологічні принципи історичного дослідження у дуже стислій формі у праці під назвою «Русская история» (1914 р.), пізніше ним також була зроблена спроба в історіографічному вступі до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» (1928 р.) сформулювати і кредо історика-марксиста.

¹⁸ Яворський М. Провідні думки в розвиткові історичної науки. // Прапор марксизму. – 1929. – № 1. – С. 114.

¹⁹ Скубицкий Т. Классовая борьба в украинской исторической литературе. // Историк-марксист. – 1930. – № 17. – С. 27.

- ²⁰ Там само. С. 29.
- ²¹ Там само. С. 34.
- ²² Там само. С. 36–37.
- ²³ Кравченко В.В. Д.И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. – Х.: Изд-во «Основа» при ХГУ, 1990. – С. 146–147.
- ²⁴ Там само. С. 148–149.
- ²⁵ Оглоблін О. Пам'яті акад. Д.І. Багалія (1857–1932). // Україна. – 1932. – № 1–2. – С. 167.
- ²⁶ Там само. С. 168–169.
- ²⁷ Там само. С. 170.
- ²⁸ Грищенко М. Академік Д.І. Багалій. // Україна. – 1932. – № 1–2. – С.172.
- ²⁹ Там само. С. 173.
- ³⁰ Там само. С. 173, 175.
- ³¹ Там само. С. 172.
- ³² Там само. С. 175.
- ³³ Дроздовський В. Д.І. Багалій. //Труды института славяноведения Академии Наук СССР. – Т. I. – Ленинград: Изд-во Акад. Наук СССР, 1932. – С. 402.
- ³⁴ Там само. С. 405.
- ³⁵ Чотири розповіді про Дмитра Багалія. / Упоряд., передне слово О. Багалій. – Х.: «Видавництво САГА», 2007. – С. 5.
- ³⁶ Бойко І.Д. До сторіччя з дня народження видатного українського історика Д.І. Багалія. // Український історичний журнал. – 1957. – №2. – С. 105–106.
- ³⁷ Там само. С. 108–109.
- ³⁸ Там само. С. 109.
- ³⁹ Ладыженский А. И.Е. Репин. Письмо к Д.И. Багалею, 14 нояб. 1907 г. // Огонек. – 1957. – Декабрь. – № 52. – С. 23.
- ⁴⁰ Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. III / Под ред. М.В. Нечкиной. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – С. 307.
- ⁴¹ Там само. С. 273.
- ⁴² Дядиченко В.А., Лось Ф.Е., Сарбей В.Г. Развитие исторической науки на Украине (1917–1963). // Вопросы истории. – 1964. – № 1. – С. 6–7.
- ⁴³ Мигаль Б.К., Журавский Ю.И. Д.И. Багалей как историк Харьковского университета. // Вестник Харьковского университета. – 1983. – № 238. – С. 41.
- ⁴⁴ Там само. С. 46.
- ⁴⁵ Скакун О.Ф. Политические и правовые взгляды Д.И. Багалей. // Проблемы праведения. – 1984. – Вып. 45. – С. 31–39.
- ⁴⁶ Юрченко О. Дмитро Іванович Багалій і Слобідська Україна. // Прапор. – 1988. – №6. – С. 118–119.
- ⁴⁷ Кравченко В.В. Д.І. Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії» / Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія/ Упорядкув., вступ. ст., комент. В.В. Кравченка. – Х.: ХГІ «НУА», 1999. – С. 18, 20.
- ⁴⁸ Оглоблін О. Пам'яті акад. Д.І. Багалія (1857–1932). // Україна. – 1932. – № 1–2. – С. 167.
- ⁴⁹ Дроздовський В. Д.І. Багалій. // Труды института славяноведения Академии

Наук ССРСР. – Т. I. – Ленинград: Изд-во Акад. Наук ССРСР, 1932. – С. 402.

⁵⁰ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957). (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука). // Український історик. – 1988. – № 1–4. – С. 93.

⁵¹ Там само. С. 94.

⁵² Там само. С. 96–98.

⁵³ Там само. С. 99.

⁵⁴ Там само. С. 96.

⁵⁵ Там само. С. 100–101.

⁵⁶ Там само. С. 102.

⁵⁷ Там само. С. 103.

⁵⁸ Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський та Д. Багалій. // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4. – С. 180.

⁵⁹ Там само. С. 182.

⁶⁰ Там само. С. 185.

⁶¹ Заруба В. Листування М. Грушевського з Д.І. Багалієм. // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4. – С. 433–437.

⁶² Сарбей В.Г., Кравченко В.В. Академік АН УРСР Д.І. Багалій (до 125-річчя з дня народження). // УІЖ. – 1982. – № 11. – С. 154–157.

⁶³ Кравченко В.В. Д.И. Багалей и его вклад в изучение отечественной истории: Дисерт. на здобуття ступеню канд. іст. наук: 07.00.09 / Харьковский государственный университет им. А.М. Горького. – Х., 1984. – 320 с.

⁶⁴ Кравченко В.В. Д.И. Багалей: научная и общественно–политическая деятельность. – Х.: Изд-во «Основа» при ХГУ, 1990. – 176 с.

⁶⁵ Там само. С. 12.

⁶⁶ Багалій Д.І. Історія Слобідської України. / Передмова, коментар В.В. Кравченка. – Х.: Дельта, 1993. – 256 с.

⁶⁷ Багалій Д.І. Нариси української історіографії доби феодалізму й доби капіталістичної. Третій розділ. Поміщицька історіографія кінця XVIII і I-ої чверті XIX в. // Архіви України. – 1993. – № 1–3. – С. 56–59.

⁶⁸ Багалій Д.І. Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної. / Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. / Упорядкув., вступ. ст., комент. В.В. Кравченка. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 335–574.

⁶⁹ Кіржаєв С.М. З наукової спадщини академіка Багалія. // Архіви України – 1993 – № 1–3 – С. 54–56.

⁷⁰ Багалій Д.І. Листи до мене проф. В.Б. Антоновича як матеріал до його біографії. – НЗ Харківської науково-дослідної катедри історії української культури, 1925 р., т. 2–3, с. 125 – 139; Багалій Д.І. Листування В.Б. Антоновича з Д.І. Багалієм // ЗІФВ ВУАН. –1928. – Кн. XVI. – С. 267–269; Левченко М.З. З листування В.Б. Антоновича // ЗІФВ ВУАН. –1928. – Кн. XVI. – С. 270–272.

⁷¹ Кравченко В.В. М.І. Яворський та Д.І. Багалій в світлі архівних документів. // Схід – Захід: Історико–культурологічний збірник / Упорядк. Кравченко В.В. – Х.: «Майдан», 1998. – С. 196.

⁷² Там само. С. 199.

⁷³ Невідомі листи М.І. Яворського до Д.І. Багалія. // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник / Упорядк. Кравченко В.В. – Х.: «Майдан», 1998. – С. 203.

⁷⁴ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957). (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука). // Український історик. – 1988. – № 1–4. – С. 98–99.

⁷⁵ Невідомі листи М.І. Яворського до Д.І. Багалія. // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник / Упорядк. Кравченко В.В. – Х.: «Майдан», 1998. – С. 206.

⁷⁶ Там само. С. 207.

⁷⁷ Там само. С. 205.

⁷⁸ Кравченко В.В. Листи Х.Д. Алчевської до Д.І. Багалія. // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. / Упорядк. Кравченко В.В. – Х.: «Майдан», 2001. – С. 168.

⁷⁹ Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. / Упорядкув., вступ. ст., комент. В.В. Кравченка. – Х.: ХГІ «НУА», 1999. – С. 7.

⁸⁰ Кравченко В.В. Д.І. Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії» / Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. / Упорядкув., вступ. ст., комент. В.В. Кравченка. – Х.: ХГІ «НУА», 1999. – С. 14.

⁸¹ Там само. С. 17.

⁸² Там само. С. 37.

⁸³ Там само. С. 51.

⁸⁴ Там само. С. 51–52.

⁸⁵ Заруба В. Михайло Грушевський та Дмитро Багалій. // Березіль. – 1991. – № 9. – С. 141–154.

⁸⁶ Грушевський М.С. Пам'яті Олександра Лазаревського. / Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Т. 7: Серія «Історичні студії та розвідки (1900–1906)». – Львів: Світ, 2005. – С. 574–575.

⁸⁷ Лист Грушевського М.С. до Багалія Д.І. ІР НБУВ – ф. І – од.зб. 45707 – арк. 1–2. Автограф.

⁸⁸ Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія (1857–1932–1957). (Дмитро Іванович Багалій і українська історична наука). // Український історик. – 1988. – № 1–4. – С. 99.

⁸⁹ Толочко О.П. Дві не зовсім академічні дискусії (І.А. Лінниченко, Д.І. Багалій, М.С. Грушевський). // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 2. – Том 5. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 92–103.

⁹⁰ Лінниченко І.А. Сочинения П. Голубовского и Д. Багалія. Критическая оценка Ивана Лінниченка. – С.–Петербург: Типография В.С. Балашева, 1883 – 43 с.

⁹¹ Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). – М.: Прометей – Брянск: Издательство БГПУ, 1997. – С. 41–44.

⁹² Коцур А.П., Білецький Б.Ф. Дмитро Багалій – видатний діяч українського національного відродження. // Слов'янський вісник. – 1998. – Вип.1. – С.117–121.

⁹³ Масненко В. Самоідентифікація українських істориків у контексті становлення національної історичної думки (брати А.В. та М.В. Стороженко, І.А. Линниченко, Д.І. Багалій). // Киевская старина. – 2002. – № 6. – С. 101.

⁹⁴ Там само. С. 104.

⁹⁵ Нагірняк О.Р. Нариси з історії українознавства у Наддніпрянській Україні (остання чверть ХІХ ст. – 1917 р.). – К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. – С. 174–190.

⁹⁶ Чотири розповіді про Дмитра Багалія. / Упоряд., передне слово О. Багалій. – Х.: «Видавництво САГА», 2007. – 94 с.

⁹⁷ Там само. С. 21.

⁹⁸ Багаліївський збірник: академік Д.І. Багалій та бібліотечна справа України: наук. ст. та матеріали / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка; [уклад. О.П. Куніч]. – Х.: «Видавництво САГА», 2008. – 308 с.

⁹⁹ Богдашина О.М. Слобідський літописець історії України Д.І. Багалій. // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С. 88–112.

¹⁰⁰ Кравченко В.В. Д.І. Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії» / Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія/ Упорядкув., вступ. ст., комент. В.В. Кравченка. – Х.: ХГІ «НУА», 1999. – С. 50.